

Més clar, aigua!

De begudes i de beure

Edita i imprimeix: Llar digital
Dipòsit Legal: CS 106-2022
ISBN: 978-84-09-38171-5

Ha dirigit aquesta edició:
Associació Cultural Colla Rebombori
www.collarebombori.cat

Consell de Redacció:
Manolo Alegre, Ferran Aparisi,
Eliseu Artola, Josep Miquel Carceller,
Miquel Gómez, Xavier Llombart

Portada, pintures i dibuixos: Manolo Alegre

Correcció lingüística: X. Llombart i J. M. Carceller

Il·lustració de dalt: Colla Rebombori en tasques de tancament d'aquesta edició. Fotomuntatge a partir del llenç *El triomf de Bacus*, de Velázquez

Fotografies i textos de col·laboració: els seus autors

Publicitat: Ferran Aparisi i Maria Àngels Pons

Disseny i maquetació: vetavisual.com

El present llibre ha participat en la convocatòria dels premis de la Generalitat Valenciana per a la promoció de l'ús del valencià.

El patrimoni hidràulic o les construccions de l'aigua a les séquies de Castelló

Sergi Selma Castell i Reis Lloría Adanero

L'HORTA HISTÒRICA de Castelló està directament relacionada amb la construcció de les séquies majors que la recorren, perquè no hi ha organització del regadiu sense la columna vertebral que permet la circulació i el repartiment de l'aigua. Així doncs, les séquies principals tenen el seu origen en el mateix moment del disseny i l'organització de l'horta, la qual cosa es remunta en el temps a fa gairebé un mil·lenni. Els eixos que estructuraven l'horta tradicional del terme municipal de Castelló de la Plana són la séquia Major de Castelló, que manté una cota de nivell més elevada, i la séquia d'Almalafa, que discorre per una cota de nivell intermèdia entre l'anterior i la franja litoral de marjals.

Les dues séquies principals han mantingut el seu recorregut bàsic original fins a l'actualitat, encara que es produïren canvis puntuals en el traçat. El canvi més significatiu fou la separació definitiva de les aigües entre les poblacions de Castelló i Almassora a finals del segle XVIII, la qual cosa comportà la construcció d'un nou tram de séquia que ajuntà els cabals de les séquies de Castelló, la Major i la d'Almalafa, a l'alçada del barranquet, així com la construcció també del nou tram de la d'Almalafa tot vorejant el límit de termes municipals per l'esmentat barranc fins arribar al Caminàs, on connectava de nou amb el seu traçat original.

De fet, la història d'estes dues hortes és comuna i s'ha d'emmarcar dins de l'antiga circumscripció de Borriana en època islàmica, quan les terres que depenien d'esta ciutat andalusina abraçaven tota la plana a les dues bandes del riu Millars. Hi havia altres termes menors, com era

*Més clar, aigua!
De begudes i de beure*

el cas de Castelló i Almassora que inicialment en constituïen un de sol. Durant segles, ambdues hortes han mantingut múltiples zones de contacte i han compartit el reg en partides com Fadrell, Almalafa o Vinamargo. O el que és el mateix, els sistemes de reg de les hortes de Castelló i Almassora han tingut un funcionament en part diferenciat i en part conjunt, circumstància que, a la llarga i passats els segles, acabà per generar més d'un conflicte.

Així doncs, els orígens d'estes séquies i de les principals construccions de l'aigua que s'hi troben al llarg dels seus recorreguts cal remuntar-los quan el seu disseny i construcció a l'època islàmica i, per això, anterior a la mateixa fundació de Castelló en el segle XIII, en temps del rei Jaume I. Amb tot, i com passa sovint amb la història d'època andalusí, no s'han conservat gaires documents escrits per a poder constatar com va ser el disseny i el procés de construcció primitiu del sistema de regs de la Plana, per la qual cosa per a poder fer-nos una idea històrica més precisa cal recórrer a l'arqueològica del paisatge, a l'estudi de l'organització de l'espai de l'horta i, també, als escassos testimonis de la població cristiana que va conquerir i colonitzar el territori a partir del segle XIII, els quals informen sobre la realitat física i material que es van trobar a la Plana de Castelló quan arribaren a partir de l'any 1233.

Amb la conquesta feudal del segle XIII, el sistema de regadiu andalusí és heretat i usat per la població nouvinguda. I és a través de referències que dóna esta gent com es pot assegurar l'existència en 1239 de la séquia Major de Castelló, ja que apareix de forma indirecta en el text de la carta de poblament atorgada a l'alqueria de Benimahomet, una de les candidates a esdevenir el nucli primitiu de la futura vila de Castelló construïda a partir de 1251. En aquell text, el noble Nunyo Sans, comte del Rosselló i primer senyor feudal del terme de Castelló, entre altres coses, va retenir per a ell el control del càrrec de *sabaséquia*, açò és, el terme àrab que indica el sequier o persona que governa i dirigeix el reg d'un sistema organitzat (Guinot i Selma, 2002). Evidentment, no es tractava d'un espai que hagués construït la població colonitzadora que encara no s'havia instal·lat en la zona, sinó tot el contrari, es tractava de l'antiga séquia d'origen andalusí que venia des del riu Millars i acabava en el paratge de la font de la Reina.

Cal insistir en el fet que la morfologia interna del sistema de séquies de l'horta històrica de Castelló consisteix en una séquia que circula per una cota més baixa i abraça les terres més pròximes al llit del riu –en este cas la d'Almalafa, que també se la denomina a principis del segle XV *cequia Jussana* de Castelló–, i una altra séquia que discorre per la seua cota més elevada, abraçant el màxim possible de terres que li permet la circulació per gravetat de l'aigua –en este cas, la Major

de Castelló, que envolta el recorregut de l'altra, tot funcionant com una séquia *Sobirana*-. De la séquia d'Almalafa se'n deriven altres braços importants com la séquia de Valero o la séquia de Vinamargo, per tal de cobrir la zona de reg fins a la costa; mentre que la séquia Major es bifurca en dos braços havent passat la ciutat, la pròpia séquia Major i la séquia de Coscollosa. Esta última es manté apurant una cota de circulació més elevada per sobre de l'altra.

El recorregut i les construccions de les séquies principals de Castelló

Les dues séquies principals de Castelló, la Major o Sobirana i la d'Almalafa o Jussana, comptaven amb un tram comú d'infraestructura hidràulica a la capçalera que anava des de l'assut i les goles fins als antics partidors reials que les separaven. Una morfologia que, en els seus elements essencials, és la mateixa que ha arribat fins a l'actualitat, tot i els canvis soferts al llarg dels segles.

Per ordre topogràfic, seguint el recorregut de l'aigua, el primer tram o espai a considerar de les séquies es pot situar des de l'assut o punt de captació del cabal d'aigua en el llit del riu Millars fins als partidors reials, on es dividien les dues séquies originalment. La primera construcció que trobem és aquella que es coneix actualment com l'assut comú de Castelló i Almassora, i compta a més amb l'edifici adossat de la casa de comportes i les goles. La seua construcció és del segle XVII, es feren millores durant els segles XVIII i XIX, i l'última gran reforma arquitectònica es dugué a terme a finals de l'esmentada centúria, donant-li gairebé l'aspecte que podem veure hui en dia. L'assut i les comportes són uns dels elements clau per a explicar el funcionament d'un sistema hidràulic.

Lligada a la captació trobem un segon element a destacar en este tram de la séquia comuna de Castelló i Almassora com és la galeria minada que connecta l'assut amb l'anomenada casa de les Reixes, on se separen actualment les dues séquies majors. Este tram fou realitzat a principis del segle XVII i inclou el canó o bota construït per a superar la rambla de la Viuda, tot just abans d'unir-se al riu Millars, conjuntament amb la galeria minada i les boqueres de ventilació

Assut i casa de comportes sobre el riu Millars

Més clar, aigua!
De hemudes i de heure

Caseta dels Moros

Casa de les Reixes

Antics partidors Reals

i neteja. Tot el conjunt manté la mateixa arquitectura amb què va ser construït llavors. En este cas, tant el recorregut com el cano o bota estan protegits pel seu propi caràcter subterrani, però no és el cas de la part exterior de les boqueres, amb forma de xicotetes torres paral·leles al llit de la rambla de la Viuda.

Un tercer grup de construccions ressenyables en la part final del tram són: la caseta dels Moros, la casa de les Reixes i els antics partidors Reals. En el primer cas es tracta de la primitiva casa de comportes medieval de la séquia comuna que es troba totalment abandonada ja que no té cap ús. La segona edificació correspon al nou partidor Real entre Castelló i Almassora construït en 1789, i es tracta del primer punt fonamental del repartiment de l'aigua de tot el sistema. I la darrera construcció és el partidor de llengües que dividia originàriament el cabal d'aigua entre la séquia Major de Castelló i la d'Almalafa.

El segon tram del sistema correspon al recorregut de la séquia Major de Castelló, que naixia en l'antic partidor Real, poc més avall de l'assut i descenia en paral·lel al llit fluvial, envoltava l'alqueria d'Almassora i es dirigia cap a les altres alqueries musulmanes de l'actual terme de Castelló com Fadrell, Benimarva, Almalafa i altres. El traçat de la séquia es fa sobre una antiga zona deltaica en progressiu desnivell cap al nord. La séquia Major segueix el seu curs serpentejant just per damunt de la cota de nivell dels 30 m, fins a arribar aproximadament a l'altura del barranc de Fraga, en terme de Castelló. Allí fa una lleugera inflexió cap a llevant i descendeix la cota de nivell uns metres al seu pas vora l'antiga muralla de la ciutat. Després de passar la vila, la séquia es divideix en

Aqüeducte sobre el barranquet d'Almassora

Partidor del Sequiol

dos: la séquia de Coscollosa, que discorre per dalt i finalitza en el barranc de la Magdalena, en la cota dels 20 m; mentrestant, per davall circula la séquia Major que acaba al molí la Font, just a la vora del naixement d'aigua de la Font de la Reina, en la cota de 10 metres sobre el nivell del mar.

Al llarg del seu recorregut la séquia ha de salvar una sèrie d'accidents orogràfics com el barranquet d'Almassora, el riu Sec o el barranc de la Magdalena quasi al final del seu trajecte. Les solucions tècniques aplicades per a fer arribar l'aigua el més lluny possible foren diverses, com ara aqüeductes o canos. El recorregut descrit no va patir canvis durant segles. Estos van arribar amb l'ampliació del tram inicial, que ja s'ha comentat, en traslladar l'assut aigües amunt de la confluència del riu Millars amb la rambla de la Viuda en el segle XVII, o també amb la separació definitiva de les aigües del reg entre Castelló i Almassora l'any 1789 i que comportà la construcció de la Casa de les Reixes i un nou tram de séquia subterrània fins al barranquet que delimita els dos termes municipals.

Partidor de la séquia Mitjana

Més clar, aigua!
De hemudes i de heure

Dalt a l'esquerra, partidor de les séquies Major-Coscollosa. A la dreta dalt, detall de l'antic cano o bota de la séquia Major al riu Sec. A la dreta, al mig, l'antic cano o bota de la séquia Major al riu Sec. A la dreta, baix, antic aqüeducte de la séquia de Coscollosa al riu Sec

Les principals construccions de l'aigua de la séquia Major, a banda del seu propi traçat i recorregut, són la nova séquia minada amb les boqueres construïda en 1789 i encara dins del terme municipal d'Almassora, l'aqüeducte del barranquet, els ulls del Sequiol i la séquia Mitjana, el partididor de llengües de Coscollosa, el cano o bota del riu Sec i l'aqüeducte desaparegut de Coscollosa sobre el mateix riu, o d'altres obres menors com el pas de la séquia pel barranc de la Magdalena. Els partididors d'aigua eren de les poques obres realitzades amb argamassa i pedra picada, amb la intenció d'ajustar amb precisió el pas del cabal d'aigua corresponent. En la documentació medieval apareixen uns partididors coneguts com «ulls» que consisteixen en un forat circular practicat sobre una llosa de pedra que queda encastada en el caixer de la séquia i per on passa un cabal fix d'aigua de forma permanent (*«en lo loch hon se pren miga fil.la d'aygua ... sia feyt hul de la forma e de la granea de.l ort ... [d'argamasa e de pedra picada]»*); així com també els partididors de llengües que repartien el cabal d'aigua circulant en parts proporcionals per a les noves séquies que se'n deriven en eixos punts i que deu el seu nom a la forma física de l'element hidràulic, un tallamar central construït dins del caixer de la séquia amb obra sòlida d'argamassa i carreus de pedra situats en el vèrtex del tallamar i en els laterals del caixer. D'altra banda, el caixer d'esta séquia Major ha estat sempre un canal tradicional de terra, fins a les primeries del segle XX. Com en qualsevol altre sistema de reg valencià, el pas del temps ha comportat treballs periòdics de manteniment i neteja, així com altres obres més ocasionals de reparació per trencadisses o inundacions.

Respecte als molins que hi havia, ara només ressenyem aquells que perduren en la memòria més recent de la gent, perquè alguns han desaparegut físicament ara fa relativament pocs anys, i perquè altres treballs tracten amb més detall estes construccions hidràuliques al terme de Castelló (Guinot i Selma, 2002; Selma *et alii*, 2019). Encara es conserven en peu els molins fariners de Casalduch i el Mitjà o Segon molí, mentre que el Primer molí fou reconvertit en un immoble per a dependències municipals i el molí la Font pateix un total abandonament malgrat trobar-se en un paratge natural espectacular. Malauradament, els molins Darrer i Romeral foren enderrocats fa uns pocs anys, seguint les passes de molts altres. Tots estos molins eren d'origen medieval, tenien majoritàriament dos parells de moles, i van veure créixer les seues dependències amb el pas del temps.

El tercer tram del sistema correspondria a la sequia d'Almalafa que feia un recorregut inferior pels termes de Castelló i Almassora, de forma gairebé paral·lela al traçat del Caminàs, per dalt o per baix entre les cotes de nivell dels 16 i els 14 m, fins que la séquia arriba a l'alçada de l'alqueria homònima d'Almalafa, en terme de Castelló, tot just després de creuar el barranc de Fraga i a la vora del camí d'Almalafa passar pel molí d'Ortells o de Rubio i esgotar la zona de reg.

Més clar, aigua!
De hemudes i de heure

Partidor de llengües de les séquies Almalafa-Valero

El traçat inicial d'esta séquia es truncà amb la separació de les aigües a finals del segle XVIII. A partir de llavors, la séquia d'Almalafa que rega terres a Castelló naix de la séquia Major a l'alçada del barranquet. La nova séquia permeté que s'instal·laren quatre dels cinc nous molins que es construïren a Castelló entre 1799 i 1840: el de Babiloni o del Salt de la Núvia, el d'Ortells, la fàbrica de paper que després seria el molí fariner de Catxo i el del Barranc o del gel. Malauradament, tots ells pateixen un grau desigual de conservació. Mentre que els dos primers tenen un ús residencial, el tercer està abandonat i en procés de ruïna, i el darrer fou derrocat per complet fa pocs anys. Cal ressenyar també l'existència de diferents partidors de llengües en la séquia d'Almalafa, les més significatives de les quals són les d'Almalafa-Vinamargo, a l'alçada de Fadrell, o les noves d'Almalafa-Valero tot just abans del molí de Babiloni (Lloría i Selma, 2021).

Les construccions de l'aigua al tram de capçalera

L'ASSUT I LA CASA DE COMPORTES

Partidor de llengües de les séquies Almalafa-Vinamargo

L'assut de Castelló-Almassora està situat sobre el llit del riu Millars, entre l'ermita de Santa Quitèria i la confluència del riu amb la rambla de la Viuda. Esta ubicació respon a la construcció realitzada en 1618, després que successives riuades arrasaren el que hi havia més avall, en el lloc conegut com la caseta dels Moros i de plantejar diferents propostes. L'actual assut és el resultat d'importants reformes dutes a terme per les comunitats de regants de Castelló i Almassora entre 1886 i 1895, essent gairebé la construcció que hui es pot contemplar.

Es tracta d'una construcció que es disposa de forma obliqua en el llit del riu. La fàbrica és de carreus treballats i argamassa, amb una presa o mur de 2,75 metres d'alçada i 106 metres de longitud. La seua disposició orienta el cabal d'aigua cap al costat esquerre del riu on es troben les dos

goles que donen accés a la séquia minada comuna de Castelló-Almassora. Les goles, l'almenara per a evacuar l'aigua sobrant i altres comportes per a la neteja del fons de l'assut conformen la part inferior de la casa de l'assuter, encarregat de la regulació del cabals i la neteja del lloc. Del vell assut de 1618 només es conserva una part del seu dic construït amb grans lloses de pedra travades i argamassa per a lligar-les al conglomerat del llit del riu. Té la mateixa orientació i disposició que l'assut del segle XIX i es troba a només 20 metres de distància.

EL CANO DE LA RAMBLA I LA SÉQUIA COMUNA MINADA

Per a creuar el llit de la rambla de la Viuda, la séquia minada disposa d'un cano o bota també subterrani construït igualment a principis del segle XVII. La galeria està configurada per dos plànols inclinats amb una longitud de 156 metres, fa 3,5 m d'amplada i 1,8 m d'alçada, i està construïda en pedra, argamassa i carreus. En el costat dret de la rambla hi ha una estructura cúbica que arriba a la superfície que conté una boca d'accés a la galeria. Passada la rambla, la séquia continua subterrània i paral·lela al llit del riu durant més de set-cents metres. Al llarg del recorregut disposava de fins a 18 respiradors o boqueres que servien per a la neteja de la galeria, les quals resulten visibles per estar protegides per unes tanques de maçoneria que dibuixen formes regulars.

LA CASETA DEL MOROS

En el marge esquerre del riu hi ha una edificació coneguda popularment com la caseta dels Moros. No es coneixen referències concretes a la seua construcció, però es pot apuntar que es tracta de la casa i les comportes de l'assut medieval de Castelló-Almassora, abandonat en el seu ús a partir del trasllat de la captació aigües més amunt, primer abans d'arribar a la rambla de la Viuda i, a principis del segle XVII, ja sobre el llit del Millars exclusivament.

Al costat de les restes de l'assut medieval hi ha un edifici d'una sola planta, amb tres naus adossades, i amb voltes de canó que descansen sobre les arcades de les tres entrades d'aigua existents en la part inferior. Tota l'obra presenta un aspecte massís, amb una fàbrica de maçoneria compacta, que tan sols disposa de dos obertures que il·luminen els espais interiors. Al costat de l'edificació, en la part davantera, encara es conserven restes del que va poder ser l'assut, una paret de dos metres de gros i quasi el mateix d'altura conservada.

Més clar, aigua!
De hemides i de heure

LA CASA DE LES REIXES

És una edificació situada poc després que la séquia comuna minada ix a la superfície i conté al seu interior el tallamar o partidor que separa les aigües entre les séquies de Castelló i Almassora. En realitat passà a fer la funció que abans realitzaven els partidors Reals situats a només 143 passes més avall. El nou partidor està protegit per un sòlid edifici de carreus i rajoles, i tancat amb forrellats. Les parets són de 7 pams de gruix i el tallamar central fet amb carreus de tres pams de gruix. La volta de la construcció està feta amb rajoles i té un gruix de dos pams i mig, amb una coberta a dos aigües vessants, tal com encara es pot veure hui en dia. La reorganització del reg perquè cada poble pugua fer-ho des de la séquia pròpia obligà a ajustar les boques de cada séquia, la de Castelló mesurarà 17 pams i 1/5 de pam, mentre que la d'Almassora farà 9 pams i 4/5 de pam.

ELS ANTICS PARTIDORS REALS

Es tracta d'un dels elements més importants del sistema hidràulic de Castelló-Almassora, perquè era el punt on es dividien les aigües entre la séquia Major de Castelló, i la séquia d'Almassora (inicialment coneguda com a séquia Jussana). La seua funció es mantingué inalterada durant l'època medieval i moderna fins a finals del segle XVIII, quan es va traslladar el punt de separació de les aigües entre ambdues poblacions a l'anomenada casa de les Reixes. Després del seu trasllat, el vell partidor fou reconvertit per a separar les aigües entre les séquies pròpies d'Almassora. El partidor està resolt amb un tallamar central i brancals laterals de pedra, amb un rebaix posterior per a lliscar comportes de fusta. Fa unes dècades els caixers de les séquies foren revestits amb formigó respectant el partidor.

Les construccions de l'aigua al tram de la séquia Major

LA NOVA SÉQUIA MINADA AMB BOQUERES DE CASTELLÓ

La divisió de les aigües entre Castelló i Almassora obligà a construir un nou traçat de la séquia de Castelló. El tram fou excavat en el subsòl i permeté unir els nous partidors Reals ubicats en la casa de les Reixes amb l'aqüeducte del barranquet, en el límit d'ambdós termes municipals. L'any 1787 s'iniciaren les obres de la séquia minada que tenia una longitud de 8.501 pams valencians, 9 pams d'ample i 10 pams d'alt al llarg de tot el recorregut, és a dir, feia 1.925 metres de llarg i el seu interior mesurava 2 m

d'ample i 2,25 m d'alt. El projecte d'obres contemplava la realització de 21 boqueres o respiradors a una equidistància de 72 vares (65,23 m), i amb una planta cada una de 18 x 9 pams (4 x 2 m).

El creixement urbanístic d'Almassora en les últimes dècades ha sobrepassat la línia de les boqueres, incorporant el recorregut de la séquia a la trama urbana, cosa que ha donat lloc a un carrer denominat de la mateixa forma. Ara bé, el preu patrimonial pagat fou la decapitació de quasi tots els respiradors que quedaren arran de sòl. Hui en dia tan sols es mantenen complets tres d'aquelles construccions en la zona immediata al riu. Les torres dels respiradors tenien una planta quadrada de 9 x 9 pams (2 x 2 m) i una altura exterior de 3 m, dibuixant una forma troncopiramidal. La tercera boquera conservada és un poc més gran (2,7 x 3,9 m) i probablement disposava d'un accés a l'interior de la galeria.

L'AQUÈDUCTE DEL BARRANQUET D'ALMASSORA

La séquia Major de Castelló supera l'accident orogràfic que representa el barranquet d'Almassora per un punt estret i de fort desnivell mitjançant la construcció d'un aqüeducte. L'obra presenta una factura molt sòlida d'un sol arc rebaixat, l'ull del qual té 2 metres d'alçària i 6,40 m d'ample. Tot ell està construït amb carreus i presenta indicis d'algunes reparacions recents. Sobre l'arc s'alça una gruixuda paret de 3,40 metres, feta amb maçoneria i arrebossada de calç. L'alçària total de l'aqüeducte és de 5,40 metres i la seua longitud supera els 35 metres, amb un tram rectilini d'arribada des del naixement de la nova séquia d'Almalafa fins creuar el barranc, i amb el vessador situat a mig camí.

En la part d'envit del corrent compta amb dos tallamars de més de dos metres de llargada que estan construïts amb carreus per a canalitzar les aigües. A finals del segle XVIII es fan reformes i millores en l'aqüeducte que comporta reforçar esta zona amb murs de contrafort que deixaren quasi ocults els tallamars. En la part superior es disposa el canal, que inicialment anava descobert, però actualment compta amb una coberta de formigó. L'aqüeducte fa 3,30 m d'amplada exterior, dels quals 2,20 m corresponen al caixer. Les parets laterals estaven rematades amb carreus treballats que pertanyen a les millores efectuades a finals del segle XVIII.

EL PARTIDOR O ULL DEL SEQUIOL

El Sequiol és una conducció secundària que recorre una zona d'alters per sobre de la cota de la séquia Major en les proximitats de l'antiga vila medieval. Deriva de l'esmentada séquia principal a

Més clar, aigua!
De hemudes i de heure

l'altura del barranc de Fraga i dibuixava una lleugera corba per a encarar el recinte emmurallat de la ciutat. La seua existència es pot documentar des de principis de segle XV. Segons les Ordenances municipals la seua presa o captació havia d'estar sempre oberta. Esta séquia sembla que arribava inicialment davant de les mateixes muralles de la ciutat i fou l'any 1410 quan el Consell municipal decideix allargar-la fins a la plaça Major de la ciutat i facilitar els treballs de les obres de l'església parroquial de Santa Maria, que s'estava reconstruint en eixa època, de manera semblant al que passava amb la Sequieta del poble veí de Vila-real.

La séquia fou coneguda també, dins de les muralles, com la séquia de les Monges perquè abastia l'hort del convent que estes tenien en l'emplaçament de l'actual plaça de Santa Clara. A finals del segle XVI també abastia un llavador i un abeurador per a animals junt al camí de la Mar, i a l'interior de la ciutat alguns horts en les parròquies de Santa Maria i Sant Tomàs, en l'extrem meridional i oriental de la vila, així com una saboneria en el carrer de l'Aigua que abans fou utilitzada com a bany públic.

El recorregut de la séquia s'ha anat acurtant a mesura que la ciutat creixia cap al sud. La derivació del Sequiol que es pot veure hui en dia correspon a la modificació que es produí del tram de séquia Major comprés entre el barranc de Fraga i el molí Casalduch a finals de la dècada de 1920. El tradicional ull del Sequiol fou traslladat al seu nou emplaçament, immediat però no sobre el propi caixer de la séquia. De fet, ara l'entrada d'aigua és fa mitjançant una derivació escorada que permet l'accés d'un volum d'aigua major del que després passarà per l'ull retallat en la llosa de pedra.

EL PARTIDOR O ULL DE LA SÉQUIA MITJANA

L'ull de la séquia Mitjana és una derivació practicada a la séquia Major de Castelló, pel seu costat esquerre, per tal de regar unes zones d'alters i tornar després a vessar l'aigua a la séquia mare. La derivació d'aigua aprofitava la parada i regolf que feia el cabal en arribar al molí Casalduch, a prop del qual es troba. Les ordenances de reg establien que sempre havia d'estar obert. De fet, l'ull consisteix en una llosa de pedra massissa que té practicat un orifici circular al bell mig, el qual és proporcional al dret i volum d'aigua que té assignat i que resulta necessari per cobrir les demandes de reg dels camps assignats, de la mateixa manera que funcionava la Sequiola del poble veí de Vila-real.

Actualment encara es conserva l'ull original, la llosa de pedra, tot i que es troba desplaçada i encabida a uns dos metres del caixer de formigó de la séquia Major, al qual està unit mitjançant

un tram de canalització on se situa un modern portell metàl·lic que obria i tancava el pas de l'aigua segons les necessitats més recents. La pèrdua d'ús i la manca de circulació d'aigua en este tram de la séquia Major han afavorit l'abandonament de l'emplaçament que, actualment, resta gairebé ocult pels matolls i les runes.

EL PARTIDOR DE LENGÜES DE COSCOLLOSA

Junt amb el gran partidor d'Almalafa, la séquia Major de Castelló tenia la seua segona gran derivació tot just superar els límits emmurallats de la ciutat medieval, en el seu extrem nord-est. Mentre que el ramal principal disminuïa lleugerament el seu pendent, la séquia de Coscollosa continuava descrivint un arc precís per la corba de nivell més elevada. Físicament, el partidor d'aigües consisteix en un simple tallamar que separa els cabals assignats a cada séquia. Les comportes, que durant segles han estat de fusta i ara són metàl·liques, tenen com a missió regular el tandeig de les aigües però no el seu volum. En les Ordenances de la ciutat de 1785 ja s'arplega que, de tot el cabal circulant, la séquia Major ha de prendre dos vegades i mitja el que pren la de Coscollosa, és a dir, el cabal circulant es repartia 2/7 parts a Coscollosa i 5/7 parts a la séquia Major, mantenint-se el partidor obert sempre de dia i de nit.

En l'actualitat, el creixement urbà de Castelló ha anat absorbint l'espai irrigat més pròxim a la ciutat i, amb ell, quasi tot el traçat inicial de la séquia de Coscollosa, entre este partidor i el riu Sec. Al llarg del segle XX van ser diversos els projectes urbanístics encaminats a adreçar el recorregut de la dita séquia per a fer-ho coincidir amb els nous carrers. El partidor, no obstant, no va admetre cap canvi, circumstància per la qual encara es troba en el subsòl del recinte interior de la Plaça Maria Agustina, accessible per una trapa i sense que a simple vista cap senyal recorde l'antiga funció històrica d'este element hidràulic.

EL CANO O LES ESCALETES DE L'ASSUT DEL RIU SEC

Un dels principals obstacles que ha de salvar la séquia Major de Castelló, ja en el seu tram final, és el creuament del riu Sec per a accedir a tota l'orla de terres situades en direcció al castell Vell. Es desconeix la forma en què ho feia primitivament, encara que la comparació amb obres semblants realitzades a Vila-real i Burriana fan pensar en un gual a nivell del llit del barranc, o bé mitjançant una canaleta de fusta sostinguda per pilars d'argamassa.

Més clar, aigua!
De hemudes i de heure

Fins fa uns pocs anys la construcció que hi havia era un cano o bota, la secció del qual responia a dos curtes i lleugeres pendents en els extrems que estaven unides per un llarg tram central de menor inclinació. El conjunt tenia una longitud aproximada de 62 metres i una amplada de 8 metres. En el tram més immediat de la séquia Major al riu Sec es produïa un estretament del caixer per a embocar l'aigua cap a la reduïda obertura del cano, aconseguint així una major velocitat del cabal d'aigua. Al costat de l'entrada hi havia un sobreexidor que permetia derivar els excedents d'aigua al riu. La fàbrica de la galeria subterrània era de parets de rajola revestides i una volta construïda íntegrament amb pedres verticals encaixades, mentre que el pis es va fer amb rajoles posades de cantell. La conducció tenia 1,5 metres d'altura i 0,9 metres d'ample. Poc abans d'eixir a la superfície hi havia una obertura que nodria el portell de Canet.

La força de les avingudes va posar sempre a prova la solidesa d'esta obra, que necessità sovint de reparacions. L'última i millor documentada fou la realitzada en 1895 que li va donar la imatge que presentava fins la seua destrucció per les obres de canalització del riu Sec l'any 2004. Mentre que l'investida de les aigües del riu es produïa a nivell del llit, tot passant per sobre de la volta del cano, la part posterior fou reforçada amb un conjunt de cinc escalons construïts amb grans carreus i dibuixant una forma arquejada, cosa que li donà el nom popular a la construcció. Les obres més recents de canalització del riu Sec substituïren el cano de la séquia Major per una altra canalització integrada en els marges i el fons del llit del riu.

L'ANTIC AQÜEDUCTE DE LA SÉQUIA DE COSCOLLOSA AL RIU SEC

La séquia de Coscollosa manté una cota de nivell lleugerament superior a la séquia Major després de separar-se ambdues dins de l'actual nucli urbà, concretament a la plaça Maria Agustina. Des de gairebé el començament, esta séquia dibuixa una arc quasi perfecte fins a arribar al barranc de la Magdalena, però en el seu traçat creua el riu Sec per un punt ampli i amb un desnivell significatiu. Sempre hi va existir en este punt un aqüeducte que permetia el pas de l'aigua. La seua forma inicial degué ser amb pilars que suportaven uns canals de fusta, encara que les successives riuades només han deixat xicotets indicis de les obres antigues. La riuada de 1956, de greus conseqüències per a la ciutat de Castelló, va arrasar també amb l'aqüeducte del moment.

L'obra que va existir fins l'any 2004 responia a la darrera reconstrucció, utilitzant com a material de base el formigó. Es van construir suports en els marges, a manera de pilastres, i dos

pilars centrals que ni tan sols disposaven de tallamar per al corrent. Sobre els pilars hi havia una canalització de formigó prefabricada que fou coberta per a poder caminar i passar a sobre. L'amplària que tenia era 1,4 metres i la longitud de 42 metres. L'altura de l'aqüeducte respecte al fons del riu Sec superava els 6,5 metres. La remodelació urbanística de la zona comportà la desaparició i el soterrament d'esta conducció.

ALTRES OBRES MENORS

Un últim obstacle orogràfic per a la séquia Major de Castelló era el barranc de l'Algepar o de la Magdalena, en el qual també acabava el seu recorregut la séquia de Coscollosa. Per a evitar els problemes que ocasionaven les trombes d'aigua estacionals es va canalitzar el barranc amb parets laterals i es van construir diverses obres perquè la séquia el creués. Un dels darrers projectes fou realitzat per l'arquitecte F. Tomas Traver, l'any 1908, i contemplava la construcció d'un sífó clàssic en forma de «U». Després del revestiment del caixer de la séquia amb parets de formigó, la solució adoptada en este punt consistí a fer una mena de dic de contenció en la part superior, que permet el desguàs a la séquia, així com el reforç de la part inferior per mitjà d'una rampa, a manera de sobreixidor, que facilités l'evacuació de cabals excessius.

Les construccions de l'aigua al tram de la séquia d'Almalafa

EL PARTIDOR DE LLENGÜES DE LES SÉQUIES D'ALMALAFA-VALERO

El partidor de lengües de les séquies Almalafa-Valero consisteix en un simple tallamar, amb aresta de pedra en el fons i amb un frontis arrodonit. Està situat dins del caixer de la séquia nova d'Almalafa, construïda l'any 1789, i reparteix el cabal d'aigua entre les dues noves séquies, la pròpia d'Almalafa amb més volum per l'esquerra, i la de Valero un poc menor per la dreta. Esta última després d'un curt trajecte arriba al molí del Salt de la Núvia i continua tot seguit aprofitant el Barranquet que es troba canalitzat. El partidor adopta una forma corba en dibuixar un gir de 90°, coincidint amb el gir que fa la séquia d'Almalafa només creuar el Caminàs i disposar-se paral·lela a ell en direcció nord. El revestiment més modern dels caixers de les séquies amb formigó també afectà el propi tallamar.

Més clar, aigua!
De hemudes i de heure

EL PARTIDOR DE LLENGÜES DE LES SÉQUIES D'ALMALAFA-VINAMARGO

El partidor de lengües de les séquies Almalafa-Vinamargo és un clar exemple d'este tipus de construcció per repartir aigües que genera dos noves séquies. En este cas, el partidor de pedra separa el cabal d'aigua de la séquia d'Almalafa en altres dos: el propi de la séquia d'Almalafa per l'esquerra que és més voluminós i el de la séquia de Vinamargo per la dreta que és menor. Totes dues séquies discorren paral·leles, després de la partició, durant un bon tram. El revestiment de formigó dels caixers de les séquies afectà tot el conjunt, fins i tot la part superior del mateix tallamar, però encara es conserven els carreus laterals que marquen la fitació de l'amplada de les entrades d'aigua i el propi tallamar en aresta a l'extrem inferior, sobre el fons de la séquia.

A manera de conclusió i reflexió

El terme de Castelló de la Plana conté alguns dels paisatges de l'aigua més significatius del País Valencià. L'espai de regadiu representat per l'horta històrica s'emmarca en el conjunt de la Plana del Millars i és un espai natural molt ben definit entorn a la desembocadura del riu que ha estat modelat per l'acció humana de forma precisa. Estem davant d'un espai hidràulic de grans proporcions i complexitat configurat al llarg dels segles, que conté els elements més característics de les anomenades construccions de l'aigua i que, des d'una perspectiva global, representen una part substancial del patrimoni cultural de la societat castellanenca (Selma, 2015).

Des d'antuvi, la gent llauradora del terme ha fet una ingent tasca per a transformar i treballar les terres. Per tal de donar-n'hi més rendiment es va aplicar en les tasques de controlar, regular i «domesticar» l'aigua que havia de permetre la irrigació dels seus camps. Diverses foren les construccions emprades per a dominar els cursos d'aigua en circulació que ara conformen el ric patrimoni hidràulic heretat. No obstant, totes i cadascuna d'estes construccions tenen sentit en la mesura que formen part d'un element major que els conté i els dona sentit: el sistema hidràulic que, en definitiva, hauria de ser el principal bé o monument que hauria de ser protegit, estudiat, conservat i difós, com un dels valors històrics, culturals i patrimonials més representatius del poble de Castelló de la Plana: la séquia Major i l'horta històrica de Castelló. Totes les construccions, però, formen part del llegat que s'ha anat configurant a poc a poc, generació rere generació, com el resultat d'un saber popular i una tradició centenària, quan no mil·lenària, que va ser capaç d'organitzar i regular l'ús i el consum de l'aigua.

La percepció de l'aigua com un recurs escàs i, al mateix temps, bàsic per al desenvolupament de les comunitats agràries, va fer que des d'antic es fixaren les bases per a un ús i una gestió d'esta el més adequat i sostenible possible. En conseqüència, la gent no va tardar a elaborar unes reglamentacions que permeteren dirimir els possibles conflictes i establir les prioritats en l'ús de l'aigua per a diferents activitats (consum humà, irrigació, ús motriu,...). El resultat d'estes pràctiques, de les reglamentacions i de la gran quantitat d'obres i construccions hidràuliques és la generació d'una cultura de l'aigua i d'uns paisatges de l'aigua que encara tenen molt a dir i explicar a la societat actual. Es tracta, doncs, d'un patrimoni cultural que va més enllà de les construccions físiques i que s'escampa a molts altres camps del nostre patrimoni. La cultura de l'aigua té transcendència en l'àmbit de la tradició oral, de les feines del camp, de la gastronomia, de la toponímia del terme i de tants altres registres que es faria llarg enumerar, però tots ells són responsables del nostre fet cultural i patrimonial i, per tant, del nostre tarannà i sentiment com a poble. Preservar i difondre les construccions de l'aigua és reivindicar unes senyes d'identitat pròpies.

Referències bibliogràfiques

- Guinot, E. i Selma, S. (2002): *Las Acequias de la Plana de Castelló*, Col·lecció «Camins d'aigua. El patrimonio hidráulico valenciano», 3, València: Generalitat Valenciana.
- Lloría, R. i Selma, S. (2021). Aprenem del passat, eduquem el futur. El patrimoni etnològic de Castelló de la Plana. 4t premi Vicent Pau Serra d'Investigació Etnològica a Castelló. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló.
- Ordenanzas y Reglamento para el régimen y Gobierno del Sindicato y Jurado de riegos de Castellón de la Plana* (1909). Castelló: Imprenta Segarra.
- Sánchez, J. (1982). *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*. Castelló de la Plana: *Sociedad Castellonense de Cultura*.
- Selma, S. (2015). «Les fonts històriques del Castelló medieval. Patrimoni i educació». In AADD: Patrimoni Històric. El Castelló medieval, Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló, p. 87-99.
- Selma, S.; Gómez, M.; Guinot, E.; Lloría, R.; Montañés, J. (2019). El molí Mitjà de Castelló. Un espai per a gaudir i aprendre. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló.
- Traver, V. (1958). *Antigüedades de Castellón*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló.

Colla
REBOMBORI
castelló

FUNDACIÓ
DAVALOS • FLETCHER
"LA FUNDACIÓ DE CASTELLÓ"